

An abstract painting with a textured, painterly style. The background is a mix of warm and cool tones: a large, swirling blue and white shape on the left, a large orange and yellow shape on the right, and a large red and pink shape in the center. In the foreground, there are several red, stylized flowers or leaves. A small, yellow, cross-shaped object is visible in the lower left. The overall composition is dynamic and expressive.

Jana Pátková

Mezi domovem a kolonií

Příběh česko-slovenských
vztahů v literatuře jednoho
století

KAROLINUM

Mezi domovem a kolonií

Příběh česko-slovenských vztahů v literatuře jednoho století

Jana Pátková

Recenzovali:

Rudolf Chmel

Peter Káša (Prešovská univerzita v Prešove)

Obrázek na obálce: Josef Čapek: Zpívající děvčata, 1936, olej na plátně.

Dílo je uvedené v soupisu Čapkova výtvarného díla (Pavla Pečínková: *Pracoval jsem mnoho*, díl třetí: Malba, vydal Nadační fond 8smička v Humpolci 2023, s. 631) jako položka III/447. Zdroj: Nadační fond 8smička. Foto: Martin Polák.

Vydala Univerzita Karlova

Nakladatelství Karolinum

Praha 2025

Redakce Alena Machoninová

Grafická úprava Jan Šerých

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

Vydání první

© Univerzita Karlova, 2025

© Jana Pátková, 2025

ISBN 978-80-246-6038-7

ISBN 978-80-246-6065-3 (pdf)

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

Anežce a Ondrovi, mým dětem

Obsah

I. Slovo na úvod	9
II. K metodologické a terminologické problematice imagologie a postkoloniální kritiky na příkladu zpodobování česko-slovenských vztahů	11
III. Literární obrazy nejbližších Slovanů ve slovenských cestopisech 19. století: ve slovenské perspektivě	34
Ke Štúrovu cestopisu <i>Cesta do Lužic</i> (vykonána z jara 1839)	34
Hurbanova koncepce česko-slovenské vzájemnosti na příkladu obrozeneského cestopisu	55
Trhliny v česko-slovenské vzájemnosti koncem 19. století na příkladu cestopisu Terézie Vansové	77
IV. Literární reprezentace Slovenska: v české perspektivě	98
Století cest na Slovensko: na okraj jednoho česko-slovenského dialogu	98
K problematice diplomacie v česko-slovenských a slovensko-českých cestopisech po kodifikaci slovenštiny	115
Podoby exotizace slovenské dědiny v českých cestopisech jednoho století	131
Obraz Bratislavy v českých cestopisech meziválečného období	142
V. Vzájemné obrazy Čechů a Slováků v zapomenutých románech: v postkoloniální perspektivě	156
Dva varianty kolonizačního románu. Obraz popřevratového Slovenska v zapomenutých románech <i>Levoča</i> (1926) a <i>Nová země</i> (1927)	156

Obraz Prahy v zapomenutých slovenských románech meziválečného obdobi	174
Mezi domovem a kolonií: prvorepubliková Bratislava z české perspektivy	194
VI. Závěr	215
Summary	220
Prameny	223
Literatura	226
Ediční poznámka	232
Jmenný rejstřík	234

I. Slovo na úvod

Předkládaná monografie se zaměřuje na vývoj a podoby česko-slovenských vztahů, které promlouvají ke čtenářům ze stránek cestopisných záznamů a zapomenutých románů. V centru interpretace se ocitly vybrané literární texty publikované časopisecky nebo knižně od třicátých let 19. století do konce třicátých let 20. století. Časové rozpětí jednoho století se tak právem dostalo do titulu monografické knihy, která sdružuje tematicky blízké studie vycházející od roku 2017 až do poloviny roku 2023 v rozmanitých českých a slovenských časopisech, sbornících či editovaných monografiích.

Čtenářskou pozornost přitahuje v názvu slovo „příběh“, které evokuje vyprávění, jež má svůj počátek, dramatický průběh s tenzivními i detenzivními pasážemi a pochopitelně také svůj konec. V tomto smyslu mají sledované česko-slovenské vztahy na ploše jednoho století rovněž zřetelný začátek a konec s vývojovými vrcholy i propady. Pokud bychom opustili úzce vymezený časový rámec, otevřel by se však širší, s metaforickým přesahem viděný nekonečný „příběh“ dvou blízkých národů, Čechů a Slováků. Jeho základy byly položeny v naší společné minulosti a pilíře této minulosti mají i nadále vliv na charakter vzájemných česko-slovenských vztahů. Jednotlivé kapitoly nesledují jen bezproblémový či idylický charakter našeho vzájemného poznávání, ale zdůrazňují právě tak obrazy našeho oboustranného neporozumění. Vzájemné mentální obrazy Čechů a Slováků, jak se prosazovaly v našich literaturách ve sledovaném století, se ukládaly do hlubších vrstev našich vzájemných vztahů. Jejich podobu můžeme konkretizovat v mnoha cestopisných i románových textech jako cestu od rodičího se paternalismu 19. století až po explicitně viditelný i pojmově uchopený kolonialismus. Oba tyto konstrukty čerpají z civilizační a kulturní nerovnováhy mezi českým a slovenským národem.

Méně viditelným kontextem, ke kterému se „příběh“ vzájemných vztahů mezi Čechy a Slováky hlásí, je kniha mé kolegyně Míry Nábělkové *Slovenčina a čeština v kontakte*,¹ která v podnázvu odkazuje rovněž na „pokračování příběhu“. Zatímco její česko-slovenský a slovensko-český příběh se dotýká jazykových a sociokulturních vztahů, můj „příběh“ chce přispět k poznání vzájemných obrazů Čechů a Slováků v našich literaturách, jak vznikaly, proměňovaly se i ustalovaly v průběhu jednoho století.

Cílem této monografie je prostřednictvím opomíjených i zapomenutých literárních textů aktualizovat dosavadní výsledky bádání v oblasti česko-slovenských vztahů, pootočit úhel pohledu a rozšířit ho o českou perspektivu, která by se pokoušela o narušení monolitní a méně problémové představy našich vzájemných literárních a kulturních vztahů. Stále častěji zaznívají zejména ze slovenské a maďarské strany odborné hlasy, které usilují o legitimizaci pohledu na česko-slovenské vztahy prostřednictvím postkoloniálních studií. A nemusí se v těchto kritických přístupech k našim vzájemným vztahům nutně skloňovat termín postkolonialismu, jak je vidět na literárně esejistické tvorbě Rudolfa Chmela ještě z předrevolučního období, který se dlouho před vpádem postkoloniální kritiky do našich středoevropských literatur opírá o termín asymetrie.² Asymetrický model vzájemných vztahů je přítomný v základech jeho myšlení o maďarsko-slovenských i česko-slovenských literárních vztazích, které se po roce 1989 prohlubuje a konkretizuje v (sebe)ironických úvahách o podobách národní identity Slováků. V tomto smyslu přispěl Rudolf Chmel významně k poznání dynamiky dominantních struktur mezi malými středoevropskými národy.

Ale je to právě tento dekolonizační přístup uplatňovaný v souvislosti s interpretací vzájemných obrazů česko-slovenských vztahů v literárních textech sledovaného století, který má naději na otevření problematiky v nových rámcích i souvislostech už dalšího období definovaného jako postzávislého.³

1 Viz Nábělková 2008.

2 Rudolf Chmel ve své literární esaji z roku 1985 s názvem „Nová kvalita československého literárního kontextu“ (Chmel 1997, 271) pojmenovává asymetrické základy kulturního modelu československého literárního kontextu. Teoretické kořeny myšlení o meziliterárních vztazích sahají u R. Chmela hlouběji do minulosti k problematice slovensko-maďarských literárních vztahů zpracovaných v knize *Literatúry v kontaktoch. Štúdie o slovensko-maďarských literárnych vzťahoch* (Chmel 1972).

3 K termínu postzávislosti mě přivedla studie Magdaleny Bystrzakové „Hľadanie kontinuity. K „slovenskému komplexu““, kterou autorka věnovala Rudolfovi Chmelovi k významnému životnímu jubileu (Bystrzak 2019, 102).

II. K metodologické a terminologické problematice imagologie a postkoloniální kritiky na příkladu zpodobování česko-slovenských vztahů

Titulní název knihy *Mezi domovem a kolonií* soustřeďuje pozornost čtenářů na dva klíčové obrazy zpodobování Slovenska, které dominují v českých cestopisných a románových textech sledovaného století. Podtitul *Příběh česko-slovenských vztahů v literatuře jednoho století* potom dále avizuje těžiště práce, které se soustřeďuje na analýzu vzájemných českých a slovenských obrazů Čechů a Slováků v našich literaturách. Na vybraných cestopisných a románových textech je možné dokumentovat proměny jednotlivých hodnotových koncepcí národního života, jak se promítaly do vzájemných česko-slovenských vztahů. A v neposlední řadě jsou analyzované texty dokladem dobového poznávání druhých, jehož prostřednictvím probíhá i sebezpoznávání vlastního národa zasazené do širších kontextových souvislostí.

Od třicátých let 19. století se stalo zobrazování Slovenska frekventovanou součástí cestopisných textů českých autorů. Přitom jako předmět výzkumu zůstávala problematika slovenských cestopisů stranou zájmu literární historie.⁴ Když odhlédneme od nefikčních žánrů, můžeme vidět podobný nezájem literární historie o odbornou reflexi románů, v nichž autoři tematizují příchod Čechů na Slovensko po roce 1918. Zpravidla se jedná o periferní literární texty s oslabenou esteticko-uměleckou funkcí, které se jen výjimečně stávají součástí literárního kánonu. V první řadě mám z české perspektivy na mysli oblast legionářských románů

4 Předmětem zkoumání není geneze cestopisu jako žánru, ani popis jeho literárněhistorického vývoje v české a slovenské literatuře. Výběr cestopisů odpovídá zvolenému analytickému hledisku, ve kterém se pracuje se systémem kategorií, jimiž jsou vzájemné obrazy, stereotypy, klíše, podoby národní a kulturní identity, a v neposlední řadě podoby paternalistických a koloniálních figur.

zasazených do slovenského prostředí, které můžeme vnímat jako doklady dobové populární literatury (Jan Václav Rosůlek, Ladislav Narcis Zvěřina ad.). Vedle nich mají důležitou výpovědní hodnotu také zapomenuté romány některých tzv. kanonických autorů meziválečného období (např. Vítězslav Nezval ad.). Česká perspektiva zpodobování vzájemných vztahů je doplněna kapitolami, v nichž se protisměrně uplatňuje slovenský pohled na česko-slovenské vztahy, který většinou zachycuje pražskou vlasteneckou společnost v 19. století (např. u Jozefa Miloslava Hurbana, Terézie Vansové). Po roce 1918 je pozornost slovenských autorů soustředěna na Slovákům kulturně vzdálený obraz prvorepublikové Prahy (u Mila Urbana, Gejzy Vámoše). Dílčí interpretace dosud opomíjeného korpusu textů naznačují, jak velký potenciál pro analýzu česko-slovenských vztahů tyto vzájemné obrazy v sobě skrývají. Pozornost poutá už způsob, jakým jsou vzájemné vztahy v literatuře modelovány, vypovídá totiž o podřazenosti tematicko-motivických částí literárního textu vyššímu, ideologicky zatíženému plánu.

1. Z inspiračních zdrojů

Dosavadní impulsy z oblasti české literární historie na margo zpodobování Slovenska v tvorbě českých autorů nejsou příliš početné a časově se primární výzkum váže spíš k porevolučnímu období, respektive relevantní texty nacházíme až po roce 2000.⁵ Na základní strukturu zde analyzovaného korpusu textů měla vliv antologicky orientovaná kniha našeho předního překladatele ze slovenštiny do češtiny, Emila Charouse, *Rozdíly sblíží. Čeští spisovatelé o Slovensku* (2005). Zejména pak její obšírná vstupní kapitola s názvem „Blížkost přitahuje, odlišnost inspiruje“, v níž poutá čtenářovu pozornost kromě Charousova širokého kulturního rozhledu především jeho charakteristika česko-slovenských vztahů. Definoval ji jako setkávání dvou navzájem protichůdných tendencí: sblížovací (dostředivé) a odlišovací (odstředivé), přičemž v jednotlivých dějinných fázích docházelo k jejich střídání (Charous 2005, 6). Právě tento konvergentní a divergentní model česko-slovenských vztahů se objevuje v základech celé řady literárněhistorických studií, jež se věnují

5 Např. k cestopisům první poloviny 19. století viz Faktorová 2012, ve slovenské literatuře se na literární reprezentace Tater a Váhu soustředila ve stejném období Koliová (2019). A v neposlední řadě na téma cestopisu jako fenoménu ve středoevropské kultuře se konala konference (Hrabal 2015).

vzájemným česko-slovenským vztahům. Charousovy postoje ke stavu a vývoji vzájemných vztahů parciálně zmiňuje také Anna Zelenková v knize *Medzi vzájomnosťou a nevzájomnosťou. Sondy do česko-slovenských a slovensko-českých literárnych vzťahov* (2009). V česko-slovenském kontextu zaplnila její kniha prázdné místo, respektive spadá do počátků literárněhistorického zájmu o problematiku českých cestopisů ze Slovenska. Najdeme v ní interpretačně rozsáhlou i informačně nasycenou kapitolu o cestopisech, v níž přibližuje vývoj česko-slovenských vztahů na příkladu cestopisů Jana Helceleta, Viléma Dušana Lambla a Františka Ladislava Riegra. Samotný korpus cestopisných textů, který se ukazuje jako relevantní pro výzkum cestopisné problematiky, je pochopitelně mnohem rozsáhlejší. S ohledem na konkrétní výzkumný záměr se české cestopisy ze Slovenska či slovenské cestopisy s literárními reprezentacemi Prahy sporadicky objevují s různou intenzitou v dalších odborných textech. Jako poslední inspirační zdroj při formulování tématu této knihy je třeba zmínit monografickou práci Veroniky Faktorové, která vyšla v roce 2012 pod názvem *Mezi poznáním a imaginací. Podoby obrozenského cestopisu*. V kapitole „Slovanská vlast“ autorka systematicky přenáší pozornost na cestopisy, které mapují cesty do jednotlivých slovanských zemí. Důležité místo zaujímají i vzájemné česko-slovenské cesty, které se realizují ve jménu poznávání nejbližších Slovanů. Mezi metodologicky rozmanitými pracemi překračujícími úzké hranice literární historie (např. M. Koliová 2019, ale i R. Passia 2016 ad.)⁶ se stále častěji prosazuje interdisciplinární pojetí analýzy literárních (úžeji i cestopisných) textů.

Jako metodologicky produktivní přístup k interpretaci zpodobování česko-slovenských vztahů se postupně na ploše celé knihy prosadily postupy blízké imagologii. Na pojem imagologie odkazuje v *Lexikonu teorie literatury a kultury* (2006) v souvislosti se studiem stereotypů Michael Schwarz,⁷ který ji popisuje jako součást komparatistiky, v jejímž rámci se tento literárněvědný směr „zabývá obrazy druhých i sebe sama, formovanými národní identitou“ (Nünning 2006, 335). Na jedné straně vidíme v dílčích i rozsáhlejších textových vrstvách, jak je česká identita modelována ve vztahu ke slovenské etnitě jako civilizačně a kulturně nadřazená, na straně druhé je slovenská identita nakloněná s jistou ochotou přijímat za své impulsy z českého kulturního prostředí. V těchto relačních

6 K polské reflexi českých a slovenských cestopisů viz studie Joanny Goszczyńské (2015) či Aleksandry Hudymačové (Hudymač 2018). V maďarském literárněvědném prostředí se cestopisy Jána Kollára v postkoloniální kritice věnoval Róbert Kiss Szemán (2021).

7 Viz heslo imagologie v *Lexikonu teorie literatury a kultury* (Nünning 2006, 335–337).

vzorcích se rodí základy asymetrického vztahu mezi našimi kulturami, které můžeme pozorovat až dodnes.

Jak postupně narůstal korpus analyzovaných textů, vystupovaly do popředí v plastičtějších konturách odlišné a proměnlivé obrazy národních charakteristik Čechů a Slováků, obrazy české a slovenské vlastenecké společnosti, specifika našich kultur i odlišná očekávání. Kritické čtení těchto kulturních reprezentací vychází z popisu mocenských vztahů identifikovatelných prostřednictvím méně či více nápadných rysů superiority (kulturní nadřazenost) a inferiority (kulturní podřadnost), které je ve výsledku možné interpretovat prostřednictvím postkoloniálních teorií.

Cílem metodologicko-terminologické kapitoly budou možnosti uchopení a uplatnění dvou teoretických přístupů, imagologického a postkoloniálního. Vedle nezbytného literárněhistorického hlediska se obě teorie s různou intenzitou prosazují na ploše celé knihy. Přičemž první z nich už v našich literárních kontextech s přesahem do dalších disciplín dostatečně zdomácněl na rozdíl od rámců postkoloniální interpretace, která naráží na jisté limity prostého přenosu a aplikování na česko-slovenské vztahy.

2. Mezi poznáním a sebepoznáním: k problematice imagologie

V základech postkoloniální kritiky vzájemných česko-slovenských vztahů se nachází systém (národních, civilizačních, kulturních ad.) obrazů, stereotypů a klišé, který jednotlivým kolektivním skupinám napomáhá v orientaci a definování vlastního obrazu a obrazu těch druhých. V úvodní části imagologické příručky *Imagology. The cultural construction and literary representation of national characters* (2007) se předmět zkoumání vymezuje následovně: „Literární – a zejména komparatistická – imagologie studuje původ a funkci vlastností jiných zemí a národů, jak jsou textově vyjádřeny a zejména způsob, jakým jsou prezentovány v literárních dílech [...]“. (Beller 2007, 7)⁸ Předmětem analýzy literárních reprezentací jsou v této knize široce pojmenované česko-slovenské vztahy, které jsou

8 Ve studii Manfreda Bellera se dočteme: „Literary – and, more particularly, comparatist – imagology studies the origin and function of characteristics of other countries and peoples, as expressed textually particularly in the way in which they are presented in works of literature, plays, poems, travel books and essays.“ (Beller 2007, 7)

v jednotlivých kapitolách konkretizovány do dílčích obrazů Slovenska, Slováků a slovenského jazyka, folkloru a kultury. V protisměrném pohybu se předmětem zkoumání staly literární reprezentace Čechů, respektive české společnosti a české kultury, které jsou ve slovenských textech soustředěny zejména do prostředí Prahy. S rozšířením ústředního obrazu Prahy o Brno, Hanou, ale i např. Českou Třebovou, se setkáme v cestopisech 19. století u autorů, kteří tematizují cestu jako celek (např. u J. M. Hurbana či T. Vansové).

2.1 K obrazům a stereotypům

Imagologie jako vědní disciplína nalezla široké uplatnění v mnoha oborech (např. historie, etnologie, sociologie ad.), přičemž její využití v literární komparatistice vychází ze srovnávání jednotlivých obrazů (*images*), které se skládají zpravidla z několika stereotypů, klišé a dalších přívlastků, které mají schopnost podílet se na utváření obrazu. Eva Krekovičová upozorňuje na hierarchii mezi jednotlivými členy systému, ve kterém je obraz díky své komplexnosti nadřazen pojmu stereotyp (Krekovičová 2005, 11). Stereotypy vymezuje jako „osobité projekce skutečností, ktoré tvoria súčasť kolektívnej/sociálnej pamäti. [...] Poskytujú jednoduchý model na zobrazenie zložito diferencovanej a rôznorodej ‚masy‘ a priradujú obmedzené množstvo vlastností všetkým jej členom. Sú teda úzko spojené s identitou“ (Krekovičová 2005, 10). Hned v úvodu je třeba si uvědomit, že obrazy a stereotypy, které se staly při analýzách cestopisů a zapomenutých románů v této knize centrem zájmu, mají daleko k reálnému zachycení skutečnosti, tento typ obraznosti není ani nijak objektivně ověřitelný. Joep Leerssen v doplňujícím hesle *Image* (Leerssen 2007, 342–344) ke vstupním studiím z knihy *Imagology* upozorňuje na skutečnost, že „obrazy mají tendenci odvolávat se na obecně aktuální každodennosti a redukovat složitost historické nepředvídatelnosti na neměnnost zakořeněných topoi a klišé, často jsou považované za formu stereotypu“ (Leerssen 2007, 343).⁹ Stěžejní roli při definování charakteru stereotypu (*stereotype*) nebo obrazu (*image* či *imagetype*) hraje perspektiva, ze které se díváme. Ustálené představy o vzájemném vnímání Čechů a Slováků vycházejí z nacionálních představ jedné skupiny

9 Detailněji viz: „Since images tend to invoke generally current commonplaces and reduce the complexity of historical contingency to the invariance of ingrained topoi and clichés, they are often considered a form of stereotype.“ (Leerssen 2007, 343)

o té druhé. Zejména v analýzách cestopisů se ukazuje, že důležitou roli při zobrazování cizí krajiny hraje typ (nacionálního, ale i jiného – např. míra civilizačního a kulturního poznání) předporozumění, se kterým se postava už vydává na cestu. Předporozumění je utvářeno celým souborem hodnotových postojů, které si cestovatel na místě zpravidla potvrzuje. Vzniká tak funkční prostor pro konstruování odlišností cizí skupiny, zároveň se tak implicitně formuluje i představa o skupině vlastní, ke které cestovatel patří.

Cestovatel jako typologicky přesně definovaná postava nikdy na stránkách svého cestopisu nevystupuje a nepromlouvá z pozice své vlastní individuální identity, ale v těchto typech literárních děl je součástí širší kolektivní identity. V úvodní studii ke sborníku prací o kolektivních identitách upozorňuje Gabriela Kiliánová¹⁰ na heterogenní charakter středoevropského prostoru, v němž nalezneme vícero kolektivních identit. Při výzkumu česko-slovenských vztahů od třicátých let 19. století do konce třicátých let 20. století se setkáme s řadou kolektivních identit, které odrážejí národní či etnické, ale také konfesijní a jazykové vědomí příslušnosti členů ke konkrétní skupině. Každá z těchto skupin je utvářena pocitem sounáležitosti s ostatními ve skupině, ale vztahy mezi jednotlivými členy jsou rovněž naplněny vzájemností a spolupatříčností. Specifikem jejich koexistence v rámci střední Evropy je prostupnost některých sledovaných entit. Např. v diachronním výzkumu české národní identity se opakovaně proměňují samotná kritéria pro vytvoření autoobrazu české vlastenecké společnosti. Na jedné straně si uvědomujeme rozmanitost uvnitř skupiny, která nemůže mít striktně homogenní charakter, když její součástí jsou i jiné identitotvorné procesy, např. komunikační a sociální vazby na slovenskou vlasteneckou společnost. Na druhé straně však v souvislosti s kodifikací spisovné slovenštiny, kdy došlo k přerušení této komunikační a sociální sítě, můžeme mluvit o exkluzi Slováků z obrazu české vlastenecké společnosti. Ale ani poté není načrtnutý autoobraz české vlastenecké společnosti homogenní, jeho součástí jsou nadále spisovatelé slovenského původu, kteří odmítli akt kodifikace (typickým příkladem je Ján Kollár). Z toho je zřejmé, že předmětem imagologické analýzy musí být konstrukce kolektivních identit a jejich transformace v diachronním vývoji. Zejména pozorování okamžiku změny uvnitř kolektivní identity na tak malé ploše střední Evropy v relativně krátkém časovém období jednoho století je velmi lákavé. Mezi takové

10 Podrobněji viz Kiliánová 2009, 24.

zlomy česko-slovenského vzájemného soužití můžeme zařadit období kodifikace spisovné slovenštiny a jejích obran či linií ironického psaní v postoji autorů ke kolonialismu během první Československé republiky. V těchto obdobích nacházíme v textech českých autorů (např. cestopisy ze Slovenska, které vznikly po roce 1844) odlišnou představu o sobě samých, tedy autoobrazu, ve kterém jsou zřetelné stopy tzv. exkluze Slováků. V těchto fázích se obrazy Slováků vážou na zobrazování těch druhých, cizích, odlišných a využívají se při jejich zpodobování aktivní formy heterostereotypů.

Jedná se o moment, v němž jsou přerušeny nebo nově negativně zatíženy komunikační sítě a sociální vazby, které se do daného okamžiku realizovaly mnoha způsoby. Doklady bohatých komunikačních vazeb i jejich proměny nalezneme v dobové korespondenci mezi členy české a slovenské vlastenecké společnosti. Zároveň je vidět posun ve vydavatelské praxi, kdy se utlumuje publikování textů slovenských autorů písčích do kodifikace slovakizovanou češtinou v českých časopisech a sbornících. Široce se změna promítá do charakteru osobních setkání i do itineráře jednotlivých cest na Slovensko, kdy se v cestovatelských plánech minimalizuje čas vyhrazený pro návštěvu slovenských národně-emancipačních míst spjatých s kodifikací. Naopak, nově se součástí cestopisů stává Pešť jako působiště Jána Kollára.

V imagologii je každý z výše nastíněných konceptů, autoobrazů a heteroobrazů, utvářen systémem přiléhajících heterostereotypů (představa o druhých) a autostereotypů (představa o sobě). Jejich úloha se re-aktualizuje prostřednictvím posílení a zdůraznění rysů odlišnosti a cizosti, které jsou víc vidět v momentech zlomu či proměny národního konceptu. Při zobrazování jinakosti se postupně aktivizují koloniální figury,¹¹ jejichž prostřednictvím posouvají autoři svoji představu o Slovácích jako cizích do sféry objevitelských výprav spjatých s exotikou a orientálními zeměmi. Naplno se tento typ obraznosti prosazuje v české literatuře meziválečného období.

11 Homi K. Bhabha k charakteru konstruování jinakosti podotýká: „Významným rysem koloniálního diskurzu je jeho závislost na představě ‚fixnosti‘ ideologické konstrukce jinakosti. [...] Podobně také stereotyp, který je jeho hlavní diskurzivní strategií, je formou poznání a identifikace, která kolísá mezi tím, co je vždy ‚na místě‘, již známé, a něčím, co je třeba úzkostně opakovat [...].“ (Bhabha 2012, 135)

2.2 K identitě a alteritě

Imagologie pracuje s pojmem identity, která může být zpřesňována řadou dalších přívlastků, zde je nejčastěji zmiňována národně vymezená kolektivní identita, nebo je úžeji konkretizována jako česká, slovenská i československá identita (ale i uherská identita oproti maďarské,¹² německá, židovská, romská). Se všemi těmito variantami se v knize pracuje a jejich zastřešujícím pojmem se stal koncept kolektivní identity, který je dle Leerssena (2007, 336) utvářen vědomím společné minulosti (*the awareness of a shared past*), jež je nezbytný pro emancipaci marginalizovaných skupin (Leerssen 2007, 336). Přičemž zároveň platí, že při autointerpretaci vlastní skupiny jsou vyloučeni všichni ti, kteří se odlišují od představ jejích členů. Jako čtenáři jsme na stránkách sledovaných textů neustále konfrontováni s procesem, v němž jsou opakovaně osoby a skupiny rozřazovány do odlišných skupinových rámců. Z toho plyne vysoká nestálost kolektivních identit,¹³ která předpokládá jistou elasticitu vzájemných vztahů. Pochopitelně děje se tak na principu proměn charakteru jednotlivých autostereotypů a heterostereotypů. Uvnitř sledované skupiny může docházet k rozdělení a ke spojení s jinou skupinou.¹⁴ Typickým příkladem je zmiňovaná proměnlivost obrazu Slováků,¹⁵ kteří jsou v určitých obdobích součástí autoobrazu (v rámci preferování slovanské identity před kodifikací spisovné slovenštiny, nebo na přelomu 19. a 20. století¹⁶ v představách českých slovakofilů), jindy jsou zdrojem pro konstrukci heteroobrazu. Jako příklad prostupnosti

12 Rozdíl mezi uherskou identitou (tzv. Hungarus) a maďarským národním konceptem (tzv. Magyarok) viz podrobněji u Marianny Koliové (2019, 55).

13 Zmínku o nestálosti kolektivních identit (více než u osobních identit) najdeme také u Leerssena: „group identities (even more than personal identities) are highly volatile.“ (Leerssen 2007, 338)

14 Změny a rozštěpení uvnitř skupiny zmiňuje také Leerssen: „Internal divisions may arise within a group, mergers with other groups may occur.“ (Leerssen 2007, 338)

15 Charakter proměny stereotypů a kolísání obrazu Slováků mezi autoobrazem a heteroobrazem má přímou vazbu na historické období, ke kterému se daný obraz váže. Zatímco v první polovině 19. století tímto impulsem pro iniciaci změny ve zpodobování Slováků byl jednoznačně jazyk a v české vlastenecké společnosti rezonující jazyková otázka, tak po roce 1918 vycházejí změny na přelomu dvacátých a třicátých let z vnitřního hledání nové náplně česko-slovenské identity, pomocí které by se zdůvodnilo v tu dobu již pocítované společné soužití Čechů a Slováků jako výsledek umělého konstruktů.

16 Časový rozsah formulovaný jako přelom 19. a 20. století zahrnuje širší období od rakousko-uherského vyrovnání do vzniku první Československé republiky. Analyzované texty nacházející se v tomto časovém úseku odrážejí vysoký stupeň maďarizace ve vztahu ke Slovákům a slovenské kultuře. V české perspektivě se v tomto období jako reakce na maďarizaci formují figury související s dobovým antikolonialismem.

uvnitř formování opozice identity a alterity je možné zmínit pozici Jána Kollára či českého učitele v Pešti Jana Kadavého po kodifikaci spisovné slovenštiny. Svými postoji ke kodifikaci, Kollár proti kodifikaci a Kadavý s porozuměním k emancipačnímu kroku Slováků, se každý z nich ocitl ve skupině těch druhých, která vycházela ze zájmů odlišného národa. Čeští autoři pracují nadále s literárními reprezentacemi Slováků zasazenými mimo vlastní (myšleno česko-slovenskou) kolektivní identitu jako s představou blízkosti, blízkého etnika. Avšak na druhé straně vstupuje do konstruované obraznosti už představa, která je utvářena exotickými obrazy o jinakosti slovenského etnika. Formuje se tak v česko-slovenských vztazích specifická obraznost zahrnující jak podoby jiného, ale zároveň i blízkého. Zde se vynořuje současně otázka perspektivy, z jakého úhlu je problematika identity sledována a pro koho je konkrétní obraz konstruován.

Jinakost se ukládá do protikladných rámců k identitě jako problém alterity, avšak zároveň je nezbytnou součástí přemýšlení o identitě. Ve vztahu identity a alterity se prosazují takové konstrukce, které mají zrcadlový, inverzní charakter. Tím, jak soustřeďujeme svoji pozornost ve vlastní skupině na zachycení odlišného u druhých, jedním dechem implicitně promlouváme o sobě samých. Postupné rozkrývání projevů alterity v česko-slovenských vztazích úzce souvisí se zájmem českých autorů o zachycení exotických projevů u cizího etnika a jejich krajiny, proto s alteritou v důsledku pracuje postkoloniální kritika.

Relativně malý střeoevropský areál je utvářen celou řadou historicky si blízkých i vzdálenějších národů, u kterých v diachronním pohledu dochází jak k prostupování, tak na druhé straně k manifestaci odlišnosti. Soustředíme-li pozornost na rozsah a podobu formulování konceptu alterity z české a slovenské perspektivy, dojdeme k již vyřčené tezi o asymetrii našich vzájemných vztahů. Obraz Čechů ve slovenské literatuře je méně plastický a směrem k 20. století se obraznost viditelně zjednodušuje. Analyzované cestopisné texty z 19. století se ještě opírají o plastičtější stratifikaci, podoba českého kulturního prostředí je utvářena nejen obrazy Čechů, ale i dominantním německým etnikem (u Hurbana i Vansové) žijícím na českém území v průběhu 19. století. Okrajově se součástí zpodobování českého prostoru stali i pražští Židé s obvyklým repertoárem stereotypů navázaných na vykonávání tradičních profesí (např. u Vansové). Prvorepublikové romány slovenských autorů přinášejí vhled do sociální stratifikace české společnosti (u Urbana), nebo se soustřeďují na vystižení odlišné mentality Čechů (u Vámoše). Specifikem slovenské perspektivy je zobrazování slovenských studentů v pražském kulturním

světě, prostřednictvím kterého autor (Vámoš) prohlubuje a vyhrocuje odlišné charakterové vlastnosti Čechů a Slováků. Ostatní etnika žijící v Praze po vzniku první republiky se nestala součástí zpodobování.

V protisměrné analýze konceptu alterity vystupuje do popředí jednak hlubší stratifikace a vrstevnatost v zachycení etnik žijících v Horních Uhrách, a zároveň i odlišná práce s repertoárem heterostereotypů. Kromě očekávaných obrazů slovenského etnika zahrnují české analyzované texty především negativně zatížené obrazy Maďarů. Vzájemné obrazy Čechů a Slováků procházejí na ploše sledovaného období dynamickým vývojem, na rozdíl od zpodobování dalších skupin. V české literatuře je velká pozornost věnována i obrazům maďarónů, Židů, Romů a Němců. V bližším pohledu na židovskou a romskou identitu se odhalují rozdíly v jejich zpodobování z české a slovenské perspektivy. Oproti jednozměrnému obrazu Židů u Vansové vidíme v české literatuře 19. století důraz na nacionální indiferentnost ve smyslu nejednoznačnosti židovského etnika, která ústí v prvorepublikové literatuře do dvou typologicky odlišných heteroobrazů. První navazuje na využití jejich nacionální indiferentnosti, která vede Židy z prospěchářských důvodů ke spolupráci s Maďary v prvorepublikovém Československu (např. u Zvěřiny a Rosůlka). Druhý typ zasazuje židovské etnikum po roce 1918 do prostoru stísněných uliček hlavního města Bratislavy, a připomíná tak zčásti temná zákoutí pražských uliček v židovské čtvrti nastíněných koncem 19. století u Vansové. Avšak v zobrazování židovského etnika u Nezvala nevystupuje nacionální hledisko, ale naopak autor pracuje v použité obraznosti s lidskou empatií. Posouvá obraz Židů směrem k exotizaci a orientalizaci jejich role ve slovenské společnosti, tedy do role, kterou v minulosti zaujímal Romové. Eva Krekovičová upozorňuje na rezistentnost obrazu Roma v kolektivní paměti majoritní společnosti v průběhu takřka tří století (Krekovičová 2009, 489). Jednotlivé vrstvy mentálního obrazu Romů se na rozdíl od zpodobování židovského etnika v čase a prostoru příliš axiologicky nemění. Jak uvádí dále Krekovičová, posuny jsou rozpoznatelné ve folklorním materiálu až po přelomu tisíciletí a týkají se posunu od zobrazování Romů jako „jiných“ k nové klasifikaci ukotvené v jejich zobrazování jako „cizích“ (Krekovičová 2009, 490). V analyzovaných českých románových textech meziválečného období nacházíme více materiálových dokladů pro uchopení obrazu Romů. Všechny tyto obrazy spojuje jednotná perspektiva, v níž jsou Romové nahlíženi jako kulturně podřadné etnikum. Tento typ obraznosti konstruovaný rovněž na principu superiorita–inferiorita včleňuje Romy do oblasti tzv. vnitřní exotiky. Profesně jsou jednotliví zástupci mentálního obrazu Romů

svázání s hudbou, která se stala nezbytnou součástí při vykreslení orientální atmosféry prvorepublikových kaváren v Bratislavě (u Seiferta, Rosůlka, ale i Nezvala).

3. Mezi paternalismem a kolonialismem

Ve veřejné diskusi se v českém literárním kontextu jen sporadicky využívá interpretace uměleckých textů prostřednictvím postkoloniální kritiky.¹⁷ Nabízí se tudíž otázka, zda je vůbec vhodné aplikovat impulsy z postkoloniálních teorií na problematiku česko-slovenských vztahů,¹⁸ zde materiálově rozprostřených do 19. století a první třetiny 20. století. Dosavadní česká literárněhistorická praxe se aplikování postkoloniálních teorií na materiál česko-slovenských vztahů spíše vyhýbala. Pokud ve veřejné diskusi už zazněla postkoloniální kritika, týkala se mocenského vlivu bývalého Sovětského svazu k Československu a dalším státům tzv. východního bloku.¹⁹ Znamená to, že v česko-slovenském kontextu doslova absentují studie, které by se pokoušely po vzoru západoevropských zemí s koloniální minulostí aplikovat postkoloniální kritický přístup na myšlení o česko-slovenských vztazích. Hlavní důvody, proč je postkoloniální perspektiva čtení vzájemných literárních reprezentací Čechů a Slováků tolik nepřijatelná pro celou řadu literárních historiků zejména u nás, ale i na Slovensku, tkví jednak v naší neexistující koloniální minulosti, a zároveň v přesvědčení, že česko-slovenské vztahy se

17 V kapitolách věnovaných postkoloniální perspektivě se využívají teoretické závěry dvou představitelů postkoloniálních studií: Homiho K. Bhabhy a Edwarda W. Saida.

18 Otázku transferu postkoloniální kritiky do středoevropského prostoru opakovaně přináší Matthew Rampley, který ji zpracovává s ohledem na tzv. koncept koloniální nevinности, který se v jeho interpretaci stává aspektem národní sebeidentifikace: „Belief in ‘colonial innocence’ was an important aspect of national self-definition.“ (Rampley 2021, 1)

19 Jak zmiňuje ve studii „The postcolonial hypothesis. Notes on the Czech ‘Central European’ Identity“ Ondřej Slačálek, nelze uvažovat o postkoloniální kritice ve středoevropském prostoru až v souvislosti s postkomunistickým historickým obdobím a vynechat starší podoby utváření jednotlivých národních identit v rámci mocenských dynamik 19. století (Slačálek 2016). Reprezentativní diskuse k problematice postkoloniální kritiky ve středoevropských literaturách proběhla v polské literární vědě. Vzhledem k rozsahu postkoloniální diskuse, která se odvíjí zejména na stránkách časopisu *Teksty Drugie*, se výzkum netýkal jen analýzy postsovětské kultury, ale zasahoval i ke starším kořenům národních kultur, např. do období utváření národů v době národního obrození. K problematice viz příspěvek Petera Káši „Romantyzm słowacki z perspektywy postkolonialnej (konteksty historyczne i kulturowe)“ (Káša 2016, 27–40). Klíčovým knižním výstupem diskuse o postkolonialismu ve středoevropském kontextu se stal sborník textů: *Dyskurs postkolonialny we współczesnej literaturze i kulturze Europy Środkowo-Wschodniej: Polska, Ukraina, Węgry, Słowacja* (Bakuła 2015).

zrodily, ustalovaly a pokračují ve zcela odlišných významových rámcích. Avšak v příbuzných disciplínách²⁰ se už téma postkoloniálního přístupu v českém kontextu rozpracovává, např. z něj vycházejí autorky v genderově zaměřené studii v souvislosti s konkrétními možnostmi využití postkoloniálních teorií u nás. V obecnější rovině autorky poznamenávají: „To, že Česká republika či Československo není tradičně vnímáno jako koloniální mocnost, v žádném případě neznamená, že si naše společnost neosvojila ‚koloniální‘ přístupy ke svým ‚Druhým‘.“ (Jiroutová Kynčlová a Knotková-Čapková 2017) Analyzovaný cestopisný a románový materiál v jednotlivých kapitolách reprezentativně dokládá, jak se v české literatuře vyvíjel vztah Čechů k „druhým“ na Slovensku a v opačném směru, jak Slováci vnímali a zobrazovali silnou českou identitu, která v jistých obdobích (kodifikace slovenštiny, autonomizační kroky v meziválečném období) přehlížela konkrétní narativy národní sebeidentifikace Slováků. Druhotným výstupem analýzy literárních jevů je zviditelnění proměn národního myšlení Čechů a Slováků v sledovaném století.

3.1 „Navštěvováním se poznáváme a sbratrujeme“:²¹ ke konceptu paternalismu

Na počátku analyzované řady textů můžeme nalézt zakládající figuru slovanského bratrství, která se postupně s rozvojem národně-emanipačního hnutí Čechů a Slováků transformuje do podoby úžeji formulované figury bratra. Posun od prioritního konstruování slovanské vlasti široce vystavené na principech slovanské vzájemnosti k užším národně-emanipačním plánům Čechů a Slováků pozměňuje i ideový charakter literárních textů. Literární reprezentace Čechů a Slováků se formovaly v závislosti na společensko-politickém vývoji a zahrnovaly širší kontext než jen zpodobování vzájemných česko-slovenských vztahů. V těchto obrazech byla zastoupena i další etnika žijící v Horních Uhrách, v prvé řadě se jednalo o zobrazování Maďarů a asimilovaných či odnárodněných maďaronů, menší pozornost byla věnována Němcům, Židům a Romům. Endre Bojtár ve své knize *„Vysnívali sme si vlasť a národ...“ Osvietenstvo a romantizmus v stredo- a východoeurópskych literatúrach* (2010) představuje obraz nepřítele, který sehrává důležitou roli při posilování identity

²⁰ Mezi příbuzné obory se zkušeností postkoloniálního kritického přístupu k interpretaci artefaktů patří např. dějiny umění (viz Bartlová 2021), nebo v textu zmiňovaná genderová studia.

²¹ Viz korespondence Ludovíta Štúra (1960, 21).

tzv. kulturního národa. V průběhu 19. století s různou intenzitou vystupovala ve vztazích mezi českou a slovenskou vlasteneckou společností otázka jazykové a literární jednoty, která se zejména po kodifikaci spisovné slovenštiny a později po vzniku první Československé republiky vnímala jako umělý konstrukt, v němž byla utužována představa o Slovácích jako blízkém či příbuzném etniku. Potřebu nepřítele vysvětluje E. Bojtár s ohledem na charakter národa: „Preto toto křčovitě národné povedomie potrebuje obraz nepriateľa, voči ktorému sa môže cítiť silný.“ (Bojtár 2010, 37) V ideologicky zatížených textech, v nichž se pracuje s literárními reprezentacemi Slováků, se autoři soustřeďují na formulování obrazu nepřítel, kterým je nejen maďarské etnikum, ale zejména maďaróni a po roce 1918 se k nim připojuje také obraz Židů a Němců. E. Bojtár propojuje tento autorský záměr s charakteristikou tzv. kulturního národa: „V prípade kultúrneho národa však nepriateľské cudzie etnikum treba hľadať v rámci vlastného spoločenstva: nepriateľom je akési povrchne asimilované, presnejšie – podľa hysterických obáv – asimiláciu predstierajúce, vtrelecké a zvnútra rozkladné cudzie etnikum, ktorého cieľom je, aby pretvorilo národný charakter na svoj obraz.“ (Bojtár 2010, 37) Pojmově danou situaci nejlépe vystihuje termín zahrnující antikoloniální myšlení. Vztah Čechů k maďarské kolonizaci slovenského etnika probíhající od 19. století s přesahem až za hranice roku 1918 byl vystaven na principech antikolonialismu, odmítavém postoji k mocenským cílům Maďarů. Paralelně s ním se však prostřednictvím figury bratra formovala i podoba českého prekolonialismu ve vztahu ke Slovensku. Na proměně figury bratra využívané v literárních textech pro zachycení česko-slovenských vztahů je možné dokumentovat změny v hodnotové orientaci postupující od paternalismu k prekolonialismu a prvorepublikovému kolonialismu.

Už v nejstarších cestopisech předkodifikačního období uvádějí autoři do svého vyprávění z cest po slovanské vlasti figuru bratra a vzájemné obrazy bratrství. České i slovenské cestopisy z přelomu třicátých a čtyřicátých let používají tuto srozumitelnou metaforu rodiny pro vykreslení spolupatřičnosti mezi Slovany a později se ustaluje daný obraz pevného rodinného svazku v souvislosti s vytvářením komunikační sítě mezi českou a slovenskou vlasteneckou společností. Narativní figuru bratra a blízkého bratrství používají autoři v tomto období ještě bez akcentování kulturní a jazykové dominance. V tomto smyslu vysvětluje její funkci Vladimír Macura: „Vztahy mezi řadovými příslušníky vlastenecké společnosti byly stylizovány jako vztahy sourozenecké (bratr, sestra), označení matka bylo vyhrazeno představě vlasti, ať již ‚širší vlasti‘, Slávii, ‚vlasti